

УДК [94+930.253](477.65)

Л. М. ПАСІЧНИК*

КІРОВОГРАДЦІ У СКЛАДІ АНТИФАШИСТСЬКИХ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ СИЛ

Висвітлено участь жителів та уродженців Кіровоградщини у Громадянській війні в Іспанії 1936–1939 рр. та Другій світовій війні 1939–1945 рр. з використанням документів особових фондів Державного архіву Кіровоградської області.

Ключові слова: інтернаціоналіст; Громадянська війна; антифашист; підпільник; партизан; французький рух Опору; особові фонди.

XX століття, наповнене епохальними подіями та віддалене від нас лише першим десятиріччям, дає безліч тем для дослідження. Обтяжена концентрацією людських втрат і матеріального руйнування світова історія періоду 1936–1945 рр. вивчається з використанням різноманітних джерел, насамперед архівних документів. Інформація про кіровоградців, які входили до складу антифашистських інтернаціональних об'єднань, міститься, зокрема, і в документах особових фондів Держархіву області, до яких належать: щоденники, біографії (автобіографії), творчі роботи, епістолярій фондоутворювачів. Цінність даного матеріалу – в його інформаційній потужі та оригінальності, адже викладення передається безпосередніми учасниками описаних подій.

Використання слова “кіровоградці” до певної міри умовне, оскільки серед особових фондів громадських діячів, учасників Великої Вітчизняної війни, краєзнавців та діячів культури і науки виділено документи як уродженців Кіровоградщини, так і тих осіб, чий життєвий шлях пройшов нашим краєм. Спільним для них є участь у боротьбі з фашизмом на території зарубіжних країн.

За даними видання “Військо України” за квітень 2004 р., під час Громадянської війни в Іспанії 1936–1939 років на боці республіканців, які вели запеклу боротьбу з режимом генерала Франко, воювали 5000 інтернаціоналістів з Радянського Союзу¹. Про уславлену антифашистку Фортус Марію Олександрівну (1890–1981), нагороджену двома орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, в чий життєпис вписано події Громадянської війни 1918–1920 років з елісаветградськими (кірово-

* *Пасічник Лариса Миколаївна* – головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Кіровоградської області.

градськими) сторінками, боротьба з франкістами на іспанській землі, навчання у Військовій академії ім. Фрунзе у Москві, командування військовою розвідкою партизанського загону ім. Медведєва в роки Великої Вітчизняної війни, інформують документи її особового фонду.

Іспанія в насиченому житті Марії Олександрівни залишила особливий слід, про що свідчать статті героїні “В борющійся Іспанії” (1968), “Моя Іспанія” (1969). Тричі вона побувала в цій країні. В один із приїздів Фортус, маючи паспорт на ім’я уругвайки Хулії Хіменос-Карденас, потрапила до Іспанії в дні гострої небезпеки, про що описано в статті “Моя Іспанія”: “150 тисяч регулярного війська заколотників, вишколені частини іноземного легіону, марокканська піхота й кінники, понад 100 танків і близько 250 літаків, велика кількість артилерії – ця люта й безжальна навала чотирма колонами сунула на столицю. Сили були нерівні. Більшість захисників республіки лише недавно уперше в житті взяли до рук зброю. Та ще й яку! Допотопну, старих зразків”.² Марія Фортус, яка добре знала країну, мову, радянським командуванням була направлена в розпорядження генерала Петрова (комдива Кирила Мерецкова, радника генерального штабу республіканської армії) у якості перекладача. На сторінках спогадів Марії Олександрівни постають відомі діячі, з якими вона була особисто знайома: угорський комуніст, командир 12-ї інтербригади Мате Залка, радянський воєначальник, двічі Герой Радянського Союзу Олександр Родимцев, секретар Центрального комітету комуністичної партії Іспанії Долорес Ібаррурі. Перебування в охопленій вогнем Іспанії не обмежувалося лише перекладацькою роботою. Мужність та відвагу, проявлені Фортус у боях з фалангістами (прибічниками генерала Франко) засвідчили у своїх мемуарах маршали К. Мерецков, Р. Малиновський. За свободу Іспанії загинули чоловік Марії Олександрівни – Рамон Касанеляс-Люк, генеральний секретар компартії Каталонії, а також єдиний син – молодий льотчик, збитий над Сарагосою.

Незабутні сторінки вписала Іспанія і в біографію Рижичкова Леоніда Федоровича, який після Великої Вітчизняної війни проживав у Новомиргородському районі Кіровоградщини. Розповідь про нього міститься у краєзнавчих дослідженнях особового фонду Бойка Івана Кіндратовича – громадського діяча, ветерана Великої Вітчизняної війни. Армійська служба Леоніда Рижичкова розпочалася 17 лютого 1937 р., коли він, стрілець-радист, після закінчення школи молодших авіаційних спеціалістів у Кронштадті отримав направлення до однієї з військових частин. У Радянському Союзі в кінці 1930-х років висвітленню подій Громадянської війни в Іспанії приділялася посилена увага. Леонід Федорович пригадував про газетну рубрику “На фронтах Іспанії”, радіо майже щоденно передавало новини з країни, розділеної протиборствувачими силами. Наприкінці 1937 р. Рижичков подав

командуванню рапорт з проханням направити його в Іспанію. Переліт очікувався ускладнений: без проміжної посадки, з загрозою бути збитим німецькими винищувачами.

Війна, побачена зблизька, інтернаціональний склад вояків, “В лави республіканців зібралися тисячі антифашистів з усієї Європи і навіть з Америки” (за словами добровольця)³ – все це вразило його на іспанській землі. Перше повернення на Батьківщину добре запам’яталося Леоніду Федоровичу. Тоді на борту санітарного літака розмістили 20 іспанських дітей-сиріт, серед яких виділявся хлопчик, років десяти, поранений у руку. Батьки маленького іспанця загинули в бою під Валенсією, а поранення він отримав, підносячи дорослим патрони та медикаменти.

11 ризикованих польотів здійснив до Іспанії Леонід Рижичков, добре освоївши цю небезпечну повітряну трасу.

З початком Другої світової війни у Європі почав формуватися рух Опору – організована протидія німецько-фашистській окупації. В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 18 листопада 1965 р. “Про нагородження орденами та медалями СРСР групи співвітчизників, які проживали під час Великої Вітчизняної війни за кордоном та активно боролися проти гітлерівської Німеччини” значаться імена 6 осіб. Другий в списку нагороджених орденом Вітчизняної війни, після Оболенської Віри Аполлонівни – російської емігрантки князівського походження, гільотованої у віці 33 років, – житель Олександрійського району Кіровоградської області Шибанов Георгій Володимирович. Архівний матеріал про цю мужню людину зібрано в документах особового фонду уродженця Долинського району області, краєзнавця, учасника французького руху Опору Проценка Івана Сергійовича. Знайомство двох ветеранів, колишніх антифашистів, відбулося наприкінці 1960-х років, коли Іван Сергійович прочитав у обласній газеті статтю про Шибанова “Незримого фронту солдат”. Вони мали спільне минуле, сповнене ризиком та відвагою.

70 прожитих Георгієм Володимировичем років вмістили історичні події декількох європейських країн. Народився він у 1900 р. у місті Миколаєві. 1920 рік перервав його навчання у Севастопольському морському корпусі, і молодий чоловік потрапив до Франції, де, набувши кваліфікації водія, працював у Парижі. У 1936 р. Шибанов, активіст профспілкового руху, став членом французької компартії. Війна у сусідній Іспанії вплинула на його рішення підтримати республіканців: він добровільно став бійцем інтербригади. Довелося прикривати евакуацію госпіталю та мирних жителів із району ведення бойових дій, підвозити снаряди захисникам Арагону. Перебуваючи у концтаборі Сен-Сепрієн, Георгій Володимирович редагував газету для військовополонених. У

військовому квитку Шибанова іспанці вказали його партійну належність – антифашист.

З початком окупації Парижа Георгій Володимирович під псевдонімом Андре став активним учасником руху Опору. Розповсюдження листівок, виготовлення фальшивих документів для військовополонених, підтримка зв'язку з партизанським загonom ім. Чапаєва, командиром якого був уродженець Вінниччини, колишній військовополонений, Національний герой Франції, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу, Василь Порик – цим було наповнено життя антифашиста. В статті “Хто ви, месє Андре?”, вміщеній в одному з листопадних номерів газети “Радянська Україна” за 1965 рік описано зустріч Шибанова з Оболенською під час виконання чергового завдання. Виконуючи одне з доручень, Георгій Володимирович почав працювати на базі військово-морських сил вермахту. Це надало можливість отримання розвідданих та створення осередку Руху за участі іспанця А. Сілісто та чеха Й. Франка. Підпільники-антифашисти затримували вантажопотоки, псували зброю, приладдя. “Спілку російських патріотів” та Центральний комітет радянських полонених, які об'єднали не тільки радянських військовополонених у боротьбі з гітлерівцями, було створено за безпосередньої участі Шибанова.

Через рік після завершення Другої світової війни Георгій Володимирович повернувся на Батьківщину, працював герой-антифашист слюсарем на брикетній фабриці селища Димитрове в Олександрійському районі.

Доповнюють відомості про участь кіровоградців у французькому русі Опору документи особового фонду ветерана Другої світової війни, краєзнавця, уродженця Долинського району області Проценка Івана Сергійовича (1912–1995). Доля Проценка склалася так, що йому довелося бути вчителем і воїном. Іван Сергійович, вчитель початкової школи, був призваний в 1935 р. на військову службу, яку ніс до 1937 р. Демобілізувавшись, він повернувся до педагогічної діяльності, згодом, після закінчення Запорізького педінституту, став інспектором шкіл Долинського районного відділу освіти. 10 липня 1941 р. Проценко знову одягає військову форму – його призначено командиром мінометного взводу 2-го запасного стрілецького полку. Наш земляк брав участь у боях за Дніпропетровськ, Харків, воював на Донеччині; у квітні 1942 р. нагороджений орденом Червоного Прапора, йому присвоїли звання молодшого лейтенанта. Два місяці потому ворог прорвав оборону на Південно-Західному фронті, і 275 стрілецька дивізія 37 армії залишилася в оточенні. Після тяжкої контузії Проценко потрапляє у полон. Восени 1942 р. його перевозять на північ окупованої Франції, в департамент Па-де-Кале, на роботу в шахти компанії “Нор”, де на той час вже працювали 500 військовополонених.

За допомогою французьких шахтарів-підпільників (франтирерів) Івану Сергійовичу вдалося налагодити зв'язок зі “Спілкою російських патріотів”. Ризикована протидія ворогові в умовах фашистської неволі здійснювалася за продуманою схемою: було організовано ланцюг “Стріла”, об'єднаний 15-ма трійками підпільників. Через поляка-антифашиста Юзефа Тлочека надходили повідомлення радянського Інформбюро, у вигляді листівок їх розповсюджували у шахті. Проценко у своїх спогадах вказував на те, що агітаційна робота мала позитивний результат: були випадки, коли навіть солдати-власівці, задіяні в охороні шахт, зі зброєю в руках переходили до партизанів. Завдяки допомозі Центрального комітету радянських полонених, до складу якого входили Г. Шибанов, В. Галкін, М. Слободинський, В. Порик, у 1943–1944 роках вдалося організувати втечу в'язнів із підземелля. До того ж, використовуючи обмежену кількість вартових саме в штреках, підпільники виводили з ладу обладнання, пошкодили 20 повітряних моторів, спровокували 10 обвалів, “створили до 1000 людинопрогулів”⁴. Спільні дії військовополонених та партизанів призвели до знищення центральної електростанції та компресорної.

У квітні 1944 року 5 шахт, частково виведені з ладу антифашистами, були піддані бомбардуванню союзною авіацією. Полонених вивезли до Німеччини, призначили у робочу команду 504, яка працювала у шахті міста Альтенбоге (земля Рур-Вестфалія). Тут теж діяли військовополонені-підпільники (хоча перед прибуттям нового поповнення за доносом перекладача-провокатора були покарані члени руху Опору): агітація серед в'язнів, саботаж роботи, диверсії. А найголовніше – необхідно було врятувати життя полонених до підходу союзних військ.

У серпні 1945 р. Івана Сергійовича репатрійовано на Батьківщину, демобілізувався він через 3 місяці після повернення. У повоєнний час Проценко займався педагогічною діяльністю, був відзначений Грамотою Міністерства освіти УРСР, значком “Відмінник народної освіти”. Поновлення його членства у партії восени 1956 р. – відображення радянських реалій. Журналіст А. Яворський на сторінках газети “Кіровоградська правда” за 5 листопада 1964 р. у статті, присвяченій Проценку, дає пояснення перерві партійного стажу героя: “Але те, що робив Іван Сергійович у полоні, нелегко було встановити відразу після визволення. Потрібен був час, щоб розібратися в усьому. Ось чому, коли Іван Сергійович Проценко після війни повернувся у Долинську і зайшов у райком, його не поновили у членах партії”⁵. Підтвердження антифашистської діяльності Проценка під час полону у Франції та Німеччині надійшли від колишніх військовополонених – учасників руху Опору, жителів Воронезької, Курської, Калінінської областей⁶.

Про події підпільної боротьби з гітлеризмом на території іншої європейської країни – Польщі дізнаємося з документів особового фон-

ду Шаповалова Олексія Трохимовича (1921–1992) – заступника командира розвідувальної групи “Голос”, почесного громадянина міста Кракова. Легендарний розвідник Шаповалов удостоєний вітчизняних та польських нагород: орденів Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ступеня, Віртутті Мілітарі, Хреста Хоробрості. Народився герой у Олександрійському районі Кіровоградської області. У 1940 році закінчив військову школу, наступного року він – бойовий командир взводу 164 стрілецької дивізії Південного фронту – потрапляє у полон, звідки здійснює втечу. Згодом Шаповалов стає підпільником та партизаном загону ім. К. Ворошилова, який діяв на території Кіровоградщини. Після навчання у спецшколі Головного розвідувального управління Генерального штабу Радянської Армії, у 1944 р. у складі розвідгрупи потрапляє на територію Польщі для виконання завдання командування 1-го Українського фронту. Важливими на той час були дані про рубежі оборони, розміщені на берегах річки Вісли, а також інформація про дислокацію сил противника у районі міста Кракова – центра створеного німецькою окупаційною владою генерал-губернаторства. Для виконання завдання група залучала польських і німецьких антифашистів, підтримувала зв’язок з партизанами. Групу, що отримала назву “Голос”, очолював Євген Березняк, легендарний “майор Вихор”, удостоєний у 2001 році звання Героя України⁷, заступником його був Шаповалов. Командуванню 1-го Українського фронту розвідники надіслали понад 140 радіограм, які містили важливі дані. Олексієм Тихоновичем підготовлено й успішно проведено понад 10 диверсій. За допомогою завербованого співробітника гестапо Гартмана підпільники одержали необхідні посвідчення, з якими могли без перешкод рухатися містом та його околицями. Розвідувальній групі вдалося роздобути карту мінування Кракова, давньої столиці Польщі, ледь не висадженого в повітря гітлерівськими військами, що відступали. Зусиллями радянських та польських патріотів були врятовані життя краків’ян та місто, перші відомості про яке належать до X сторіччя. Блискуча краківська операція покладена відомим радянським письменником Юліаном Семеновим в основу роману, за яким у 1967 р. знято популярний художній фільм “Майор Вихор”.

І республіканські, і обласні періодичні видання описували краківський період життя та боротьби Олексія Шаповалова, він став прототипом героїв 8 художніх творів. Серед документів особового фонду нашого земляка – чимало листів, надісланих йому з Польщі від соратників по боротьбі з гітлерівським фашизмом. В одному з послань колишнього підпільника, автора книги “Шли бої” Юзефа Зайонца (листування з ним тривало не один рік) вказується на те, що немає такої сили, яка б могла з плином часу витерти з пам’яті згадку про людей, об’єднаних справедливою метою та небезпекою втрати власного життя⁸.

Які б корективи не вносив час у висвітлення подій Другої світової війни, свідчення її учасників, сформовані в архівні джерела, залишаються важливим фактором пізнання історії.

¹ Військо України. – 2004. – № 4. – С. 17.

² Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-7176, оп. 1, спр. 5, арк. 80 зв.

³ Там само, ф. Р-7026, оп. 1, спр. 36, арк. 1.

⁴ Там само, ф. Р-257, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

⁵ Там само, ф. Р-257, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

⁶ Там само, ф. Р-257, оп. 1, спр. 3, арк. 4.

⁷ Там само. Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003, інв. № 9288. – С. 230.

⁸ Там само, ф. Р-7178, оп. 1, спр. 7, арк. 27.

Освещено участие жителей та уроженцев Кировоградщины в Гражданской войне в Испании 1936–1939 гг. та Второй мировой войне 1939–1945 гг. с использованием документов личных фондов Государственного архива Кировоградской области.

Ключевые слова: интернационалист; Гражданская война; антифашист; подпольщик; партизан; французское движение Сопротивления; личные фонды.

The author highlights the participation of the citizens and the natives of Kirovohrad Region in the Civil War in Spain of 1936-1939 and in the Second World War of 1939-1945 using the documents of personal fonds of the State Archives of Kirovohrad Region.

Keywords: the internationalist; the civil war; the anti-fascist; the crypto; the partisan; the French Oppostion Movement; the personal fonds.